

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae Pertinentia (2018)

ISSN 2082-0909

DOI: 10.24917/20820909.9

Marta Szymańska

0000-0002-7881-0957

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Od piękna do dobra – świat wartości w podręcznikach gimnazjalnych¹

Książka autorstwa Pawła Sporka wpisuje się w ważny nurt oceny podręczników szkolnych. Prace podejmujące tę tematykę wspierają nauczycieli w procesie podejmowania decyzji o wyborze podręcznika, podpowiadają, które elementy jego struktury koniecznie trzeba wziąć pod uwagę, pokazują relacje między strukturą i zawartością podręcznika a innymi dokumentami oświatowymi. Dla badaczy książek szkolnych są cennym źródłem wiedzy o obowiązujących w danym czasie ogólnych założeniach edukacyjnych i proponowanych sposobach przekładania ich na praktykę kształcenia, co wydaje się niezwykle istotne we współczesnym zmieniającym się świecie, a szczególnie w kontekście polskiej edukacji z charakterystyczną dla niej zmiennością i niestabilnością. Tym razem ocena dotyczy istnienia problematyki aksjologicznej w książkach, które mają znaczący wpływ na kształt szkolnej edukacji polonistycznej. Aspekt wychowawczy wydaje się niezwykle ważny w kontekście funkcjonowania szkoły, choć jednocześnie podlega on ciągłej dyskusji. Z jednej strony mówi się bowiem o ważnej roli szkoły w procesie wychowania, a z drugiej stale akcentuje jej zadania związane z kształceniem. W dyskusjach tych często zapomina się o koniecznej współpracy między domem i szkołą. O rodzinie jako podstawowym źródle wzorców osobowych, niebagatelnym wpływie grupy rówieśniczej i wciąż niedocenianym oddziaływaniu mediów. Książka P. Sporka wypełnia właśnie tę lukę. Jej autor postrzega bowiem wychowawcze zadania szkoły w odniesieniu do szerokiego kontekstu zmian kulturowych. „Rola szkoły w wychowaniu – pisze P. Sporek – jest szczególnie ważna współcześnie, kiedy do głosu dochodzi rzeczywistość postmodernistyczna wraz z relatywizmem poznawczym i moralnym, upadkiem roli rodziny i autorytetów, zrywaniem więzi emocjonalnej z dziedzictwem kulturowym własnego narodu oraz propagowaniem idei globalizacji z wykorzystaniem nowoczesnych środków przekazu medialnego, a zwłaszcza internetu. Człowiek współczesny staje przed odwiecznym co prawda, ale chyba nigdy aż tak jak dzisiaj dramatycznym wyborem pomiędzy „być” a „mieć”, między życiem a użyciem. Pozycja, którą wobec tak

¹ Paweł Sporek, *Przestrzeń aksjologiczna w wybranych podręcznikach gimnazjalnych do kształcenia literacko-kulturowego (1999–2005)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, ss. 320.

uksztaltowanej opozycji musi zająć szkoła, jest tylko jedna. [...]. Musi wychowywać do tego, by „być” (s. 54–55). Ten wyraziście i mocno zaakcentowany cel szkolnych działań nie jest jednak łatwy do zrealizowania. Zawsze bowiem w odniesieniu do zastosowania, praktyki codziennego uczenia, pojawia się pytanie o to, jak to zrobić? A także jak pogodzić sprzeczne często wybory i oczekiwania młodzieży z podstawowymi zadaniami wychowawczymi szkoły, jak pozyskać sobie jej życzliwość, wzbudzić zainteresowanie. Warunkiem odniesienia sukcesu jest, zdaniem autora, poszanowanie dla wolności jednostki, jej prawa do dokonywania samodzielnych wyborów, a także kompromis pomiędzy oczekiwaniami uczniów a zadaniami szkoły.

Prezentowanej monografii przypisywać można co najmniej dwa cele. Pierwszy z nich z pewnością dotyczy analizy wybranych podręczników do języka polskiego w gimnazjum pod kątem obecności w nich perspektywy aksjologicznej, która to analiza prowadzić ma do oceny podręczników. Towarzyszy temu próba konceptualizacji, porządkowania i systematyzowania zagadnień dotyczących obecności przestrzeni aksjologicznej, a także prezentowania rozmaitych koncepcji związanych z wychowaniem, które znajdują swoje odbicie w badanym materiale. Drugi cel odnosi się natomiast do prezentacji problematyki wartości na szerokim tle dotychczasowych badań. Czytelnik znajdzie tu świadectwo wnikliwych dociekań autora w obszarze definiowania, rozumienia samego pojęcia wartości; będzie miał szansę zapoznać się z różnymi jego klasyfikacjami oraz sposobami charakteryzowania (rozdz. 1). Ustalenia te okażą się niezwykle ważne dla analizy podręczników szkolnych. Pozwolą na dokonanie wyboru tego, co z perspektywy edukacyjnej we współczesnym świecie najważniejsze, a także późniejsze precyzyjne lokalizowanie wybranych wartości w analizowanych podręcznikach i próbę oceny podejmowanych przez ich autorów działań.

Filozoficzna, etyczna, socjologiczna perspektywa widzenia świata wartości poprzedza analizy dotyczące postrzegania zagadnień aksjologicznych w kontekście edukacyjnym (rozdz. 2). Z punktu widzenia czytelnika zainteresowanego wyborami dokonywanymi przez młodzież, *Przestrzeń aksjologiczna* jest także źródłem doskonałym dotychczasowych badań nad światem wartości młodzieży, ponieważ w monografii zebrano wyniki ankiet prowadzonych wśród młodzieży od 1971 roku. Dokonane przez autora podsumowanie pokazuje stałość niektórych wskazań, ale także niespójność aksjologiczną wynikającą z badań przeprowadzanych w drugiej połowie XX wieku. Wyraźnie wyartykułowany zostaje tu cel dokonanych analiz podręczników: „[...] chodzi m.in. o to, aby pokazać nie wiedzę o wartościach, ale o sposobach przekładu tych zagadnień na język pedagogiki i metodyki, a w konsekwencji na proponowane rozwiązania w zakresie wychowania w podręcznikach i na godzinach polskiego” (s. 82). Przyjmując za kryteria wyboru wyrazistość metodycznej koncepcji, oryginalność, obecność konkretnych podręczników w szkołach, a także pozycję ich autorów i wydawnictwa, badacz zdecydował o przyjrzeniu się dwunastu kompletom podręczników: *Cogito*, *Czytam świat*, *Do Itaki*, *Kto czyta nie błądzi*, *Między nami*, *Naucz się dziwić*, *Przygoda z czytaniem*, *Rozwinąć skrzydła*, *Ślad na fali*, *Świat w słowach i obrazach*, *To lubię!* i *Zrozumieć słowo*. W książce wielokrotnie podkreśla się świadomość faktu, iż podręcznik jest pewną wizją jego autorów, która w szkolnej codzienności zaczyna żyć własnym życiem, odczytywana, projektowana i aktualizowana w zdarzeniu lekcyjnym realizowanym przez uczniów i nauczycieli. P. Sporek postawił przed sobą niełatwe zadanie, ponieważ polem swoich obserwacji uczynił

całą zawartość podręczników. Nie tylko, jak łatwo oczekiwać, teksty literackie, ale także układ, sposób organizacji wskazywany przez tytuły, obudowę dydaktyczną, dobór i sposób prezentacji ikonografii, formułę edytorską. Przedmiotem szczególnej obserwacji w materiale podręcznikowym są trzy kategorie wartości: estetyczne, etyczne oraz społeczno-kulturowe, o wyborze których zdecydowały przede wszystkim zadania stawiane przed podręcznikami szkolnymi do języka polskiego, a także zamierzenie wyodrębnienia i przedstawienia „rozmaitych koncepcji i służebnych wobec nich sposobów konfrontowania uczniów ze sferą wartości za pośrednictwem tak specyficznego narzędzia kształcenia...” (s. 85). Trzeba zaznaczyć, iż przedstawiając wyniki analiz, autor *Przestrzeni aksjologicznej* narzucił sobie daleko idącą dyscyplinę w zakresie konstrukcji kolejnych rozdziałów, za każdym razem wprowadzając czytelnika w problematykę związaną z rozumieniem i sposobem istnienia wybranych wartości w przestrzeni szkolnej, tu szczególnie w odniesieniu do edukacji polonistycznej.

Z punktu widzenia całej monografii i stawianych jej zadań niezwykle ważny jest rozdział pokazujący, czym właściwie jest podręcznik i jaką rolę pełni w edukacji szkolnej, jakie jego elementy strukturalne odgrywają szczególne znaczenie w budowaniu nowych sensów (rozdz. 3). Interesujące jest także spojrzenie wstecz, przedstawienie historii powstawania koncepcji książki szkolnej, a szczególnie związku tej koncepcji z aktualnymi losami kraju.

Analizując wpisane w podręczniki propozycje wychowania moralnego (rozdz. 4), wyodrębnia autor dwie podstawowe koncepcje organizujące konfrontowanie uczniów z problematyką etyczną: lansowanie jasno określonego programu wychowawczego i „konfrontowanie uczniów ze sferą moralną w atmosferze wolności i możliwości samodzielnego wartościowania...” (s. 171). Opatrując przywołaną klasyfikację licznymi zastrzeżeniami, które dodatkowo potwierdzają skrupulatność i wnikliwość przeprowadzonych badań, dokumentuje ją wieloma precyzyjnie dobranymi i opisanymi przykładami z badanych publikacji. Koniecznie trzeba zauważyć, że P. Sporek nie poprzestaje na opisie i klasyfikacji. Decyduje się także na jasne określenie swojego stanowiska, kiedy pisze: „... za najbardziej wartościowe dla ucznia, a także nauczyciela, uznać trzeba takie podręczniki, które umożliwiają samodzielne poszukiwanie, a więc i błędzenie, w przestrzeni aksjologicznej” (s. 172–173); takie, które pozwalają uczniowi poznać to, co ważne i wartościowe, ale także uczą dokonywania wyborów i takie wybory umożliwiają. W tej perspektywie ważna jest także akceptacja dla tego, co młodym ludziom wydaje się ważne i wartościowe na kolejnych etapach ich życia.

Wartości estetyczne zajmują szczególne miejsce w kształceniu polonistycznym. Ich miejsce w edukacji mocno akcentuje *Podstawa programowa* z 1999 roku, która była punktem wyjścia dla analizowanych podręczników. W prezentowanej książce kształcenie estetyczne (rozdz. 5) rozumiane jest w perspektywie antropocentrycznej, jako przede wszystkim element rozwoju człowieka i sposób na dochodzenie do wiedzy o sobie samym, a nie skupienie uwagi na strukturach formalnych artystycznego tworzywa. Odwołuje się tu autor do koncepcji Ireny Wojnar, która wyodrębniła dwa typy wychowania estetycznego: do sztuki i przez sztukę, w przypadku tego ostatniego mówiąc o wychowaniu afirmatywnym i dramatycznym. Badania przeprowadzone w tym obszarze pokazują stopień nasycenia wybranych podręczników jakościami etycznymi. Prowadzą także do wyodrębnienia kilku zasadniczych

koncepcji organizujących strukturę podręczników: od otwarcie perswazyjnej prezentacji materiału estetycznego przez rozwijanie świadomości teoretycznoliterackiej, odbiór emocjonalny, ilustrowanie zagadnień estetycznych do „wiązania refleksji nad wartościami estetycznymi z kategoriami etycznymi” (s. 191). Wyodrębnionej klasyfikacji także tutaj towarzyszą przykłady z podręczników pokazujące, jakie teksty najczęściej uznawane są za nośniki wartości estetycznych, a także (dzięki analizie obudowy dydaktycznej) w jaki sposób została zaplanowana lekcyjna rozmowa służąca wydobywaniu tych wartości.

Jednym z ważnych zadań tradycyjnie przypisywanych edukacji polonistycznej (szczególnie na późniejszych etapach kształcenia) jest kształtowanie tożsamości narodowej w oparciu o wartości dziedzictwa kulturowego (rozdz. 6). Paweł Sporek dostrzega i mocno akcentuje konieczność zmiany w doborze i sposobie prezentowania proponowanych do lektury tekstów – nośników wartości społeczno-kulturowych. „Aby stać się istotną częścią europejskiej wspólnoty, trzeba przełamać topos obcego, odizolowanego człowieka Wschodu, ukształtowanego przez mit mesjanistycznego romantyzmu i komunizmu, nie zapominając jednocześnie o swej odrębności etnicznej i narodowej” (s. 231). Szkolnym kontaktom z literaturą proponuje przypisać inny cel, który ma prowadzić do lepszego rozumienia współczesności i samego siebie a nie jedynie do snucia refleksji o charakterze historycznym. Wartości społeczno-kulturowe dzieli autor na trzy grupy: źródła kultury, dom i rodzina oraz postawy patriotyczne. Podobnie jak w poprzednich rozdziałach precyzyjnie rejestruje przywoływane przez autorów podręczników teksty związane z poszczególnymi wartościami. Nie poprzestaje jednak na ich przywołaniu i policzeniu, a stara się określić przypisywaną im funkcję. Szczególnie dobrze widać to w przypadku mitów greckich, które w jednych podręcznikach mają służyć pokazywaniu sensów uniwersalnych, „figur długiego trwania”, w innych zaś są tylko jednym z gatunków literackich, ilustracją, podstawą definicji i klasyfikacji. Także w tym rozdziale proponuje klasyfikujące spojrzenie na badany materiał, poszukuje punktów wspólnych, budujących koncepcje, ale także różnic. Dobrze widać to w części *W kręgu postaw patriotycznych*. Analiza podręczników prowadzi tu do wyodrębnienia trzech tendencji w prezentacji treści dotyczących postaw patriotycznych: traktowanie ojczyzny i patriotyzmu jako zagadnienia najważniejszego, równoważnego z innymi tematami lub umieszczanie w obrębie zagadnień o znacznie większym stopniu ogólności. Co należy zaznaczyć, to konsekwentne zwracanie uwagi, w jakim kontekście, w otoczeniu jakich innych tekstów kultury pojawiają się teksty literackie będące przedmiotem szczególnego oglądu oraz jakie możliwości interpretacyjne daje takie zestawienie, w jaki sposób doświetla prezentowane problemy i umożliwia ich odczytanie przez pryzmat współczesności.

W prezentowanej monografii żaden z podręczników nie jest faworyzowany ani krytykowany. Autor skupia się na rzetelnym i obiektywnym (na ile to możliwe) prezentowaniu wyborów dokonanych przez twórców podręczników. Zdecydowanie jednak pokazuje, które z podręcznikowych rozwiązań są mu bliskie jako badaczowi, dydaktykowi, nauczycielowi i zawsze rozwiązania te mają wspólne cechy: poszanowanie dla wolności wychowanków, wyzwalanie ich aktywności, zachęcanie do dokonywania samodzielnych wyborów, akceptacja, konfrontowanie z wartościami i antywartościami, budowanie środowiska sprzyjającego tworzeniu własnej hierarchii aksjologicznej.

Lektura monografii od samego początku prowokować może jednak pytanie, jaki jest cel pisania/czytania książki na temat podręczników do gimnazjum w sytuacji, gdy gimnazjum odchodzi w niebyt, wielokrotnie unieważniona została podstawa programowa, do której odnoszą się badane podręczniki a i same podręczniki przeszły już do historii. Odpowiedź na te wątpliwości jest dość łatwa po zakończeniu czytania. Przede wszystkim *Przestrzeń aksjologiczna* to książka ucząca, to znaczy, że pokazuje ona, jak nauczyciel powinien czytać podręczniki szkolne, na co zwracać uwagę, czego szukać i na czym się koncentrować. Nie wyłącznie na zamieszczonych w spisie treści tekstach literackich i nie na barwnej edytorskiej szacie, ale na całej wielości elementów niosących znaczenie. Ważne jest także spojrzenie na obudowę dydaktyczną, sposoby budowania pytań i poleceń, ich obecność lub nieobecność, na ile pomagają one odkrywać znaczenia, a na ile je po prostu odkrywają, wyciągając za ucznia wnioski i narzucając zaplanowany sposób widzenia. Obserwacja wydawniczej praktyki pokazuje wreszcie, iż podręczniki w swych dostosowaniach do nowych podstaw programowych nie zmieniają się aż tak bardzo, szczególnie wtedy, gdy nie zmieniają się ich autorzy, dlatego prezentowane badania są gotową wskazówką, wsparciem w momencie wyboru podręcznika. Nawet jeśli teraz obok tytułu pojawia się informacja, że jest to podręcznik do klasy ósmej.